

Микола Буланій

Розвиток права патронату на теренах українських земель Великого Князівства Литовського за правління Сигізмунда II Августа

Bulanyi Mykola

The development of rights of patronage on the territory of Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania during the reign of Sigismund II Augustus

The decision of actual problems of Church by Sigismund II Augustus has defined specifics of relationships between secular and spiritual elites, which did not infringe the harmony between Church and State. The particularity of patronage relations between the Grand Duke and own subjects determined the main causes of escalation and regional features religion question in Ukrainian lands of The Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: Sigismund II Augustus, patron, jus spolii

Вирішення актуальних проблем Церкви Сигізмундом II Августом окреслило специфіку взаємовідносин світських та духовних еліт, не порушуючи гармонії між Церквою та державою. Специфіка патронатних відносин великого князя зі своїми підданими визначила провідні причини загострення та регіональні особливості релігійного питання на українських землях Великого Князівства Литовського.

Ключові слова: Сигізмунд II Август, патрон, jus spolii

*Quia magis dignum tranit ad se minus dignum.*¹

Подібною юридичною *rex mixta*² лишалось для Церкви в ранньомодерну добу право патронату. Одним з основних джерел права подавання серед світської влади на теренах українських земель в середині XVI ст. виступав король польський та великий князь литовський з династії Ягеллонів. Мета статті ґрунтується на окресленні еволюції релігійної бази прав вищого світського патрона, яким виступав в цей час Сигізмунд II Август. Не менш цікавим є визначення питання, як така сукупність прав могла сприяти утвердженню господарської влади під час зіткнення з місцевими духовними та світськими елітами, до яких колізій це призводило та якими були шляхи їх подолання. Саме завдяки виявленню

адекватних та своєчасних рішень з суперечливих питань світськими та духовними володарями суспільство може якісніше розвиватися, ставати більш лояльним до влади тощо. Непересічну роль в цьому пошуку повинні відігравати дослідження з питань взаємодії Церкви та держави, одним із центральних проявів яких слугує саме право патронату, яке дозволяло йти шляхом втілення істинного в рамках існуючого світу. Безпосередньо істинного, оскільки православне духовне начало, своєю природою й в силу традиції, неодмінно підкорялось світському й ніколи не утверджувалось на верхах суспільства з часів Костянтина Великого й до початку XX ст.

Проблематика королівських патронатних відносин у Великому Князівстві Литовському (далі – ВКЛ) розроблялась побіжно ще з середини XIX ст. у працях церковних (митрополит Макарій Булгаков) та світських діячів (С. Голубєв, П. Знаменський), які його здебільшого засуджували. Більший сплеск зацікавленості щодо патронату припадає на початок XX ст., коли завдяки публікаціям джерел у збірках «Актів Західної Росії» та «Архіву Південно-Західної Росії» питання патронату приділяють увагу дослідників церковного права (М. Суворов) та істориків (М. Грушевський, В. Владимирський-Буданов). Тоді склався остаточний образ патронату у вітчизняній історіографії як негативного явища з боку короля та шляхти. У радянський час право патронату зникло навіть із другорядних тем досліджень, лише в еміграції їй подекуди приділяли деяку увагу (о. Ю. Федорів). З 1990-хрр. вивченню патронату приділяється дедалі більша увага й непересічну роль в цьому зіграла публікація книг Литовської Метрики. Серед сучасних дослідників варто виділити С. Горіна та І. Сковчиляса, що виявили певні прогресивні риси патронату для своєї доби. Більш традиційне ставлення до патронату, як негативного чинника розвитку Церкви, продовжують статті В. Поліщука, узагальнюючі праці з церковної історії України архієпископа І. Ісіченка, В. Ульяновського та А. Колодного. Тому в сучасній історіографії проблемним все ще лишається розгляд права патронату з погляду стороннього глядача, який міг би, спираючись на канонічне підґрунтя, з одного боку, та нові підходи до вивчення минулого, визначити більш достовірний стан справ у відносинах між церковними та світськими елітами, що мали більш-менш спільне соціальне походження, але різнились функціональним навантаженням.

Великі князі литовські з династії Ягеллонів цілком усвідомлювали роль православної церкви в житті своїх підданих не тільки з погляду культурного, а й політичного (особливо у боротьбі Литовської держави з Московською). Будь-які переслідування та утиски православної церкви неминуче викликали б негативну для ВКЛ реакцію – звернення православного населення до одновірної Москви за допомогою. Проте підтримка не повинна була виходити ні за межі місцевих прав населення, ні за рамки поваги до релігійних вподобань представників інших етнічних груп. Тому православна Церква перебувала під досить специфічним захистом влади Великого Князівства Литовського³, особливо беручи до уваги, що великим князем був католик. Про таку лояльність монархів свідчить теза, що вони, «чтобы не раздражать православного народа, охраняли права последнего, давали православным церквам и монастырям жалованные грамоты, сдерживали слишком рьяные напоры католичества на святыню народной веры»⁴.

Великий князь у своїй правочинності таким чином уособлював «известный видимый центр единства, centrum mutatis»⁵ щодо підтримки та поліпшення ефективної роботи на благо існуючого ладу як світських, так і церковних ієрархів. Тим більше, що з точки зору ідеї дотримання «старовини» він цілком обґрунтовано претендував на покровительство православної церкви, як продовжувач традицій великих князів Русі. Подібне ортодоксальне відношення до патронату з боку монарха було справедливим, оскільки рішення монарха мало силу незалежно від особистого стану його природного тіла, його неповноліття чи старості, чії недоліки усувалися його політичним тілом. Не дарма ж король вважався не лише мирянином, але будучи помазаником Божим, міг виступати й як «ординарна особа»⁶ у церковних справах.

З боку канонічного права монарх також мав достатню підтримку, бо ще Отці Карфагенського Собору в 104 (93)-му каноні пропагували захисну функцію світських ієрархів стосовно до Церкви: «Царскому человеколюбию предлежит попещися, чтобы Кафолическая Церковь... была ограждена их промышленном; дабы в благочестивыя их времена, дерзновенные человеки не возгосподствовали над бессильным народом»⁷. Більш вільно взаємовідносини держави та церкви виражені у принципі симфонії, затвердженій в 6-й новелі Юстиніана: Найбільші блага даровані людям небесною милістю, є священство та верховна

влада, з яких перше займається Божественним справам, а друге керує і піклується людськими справами... І якщо священство буде бездоганне у всіх відносинах і угодне Богу, а державна влада буде по правді управляти ввіреною їй державою, то там буде чудова гармонія, яка дасть людству все, що послужить на краще⁸. Й великі князі литовські старались дотримуватись цих норм, про що свідчить визнання частиною дослідників зміцнення правового стану православної церкви, особливо під час правління Сигізмунда II Августа⁹.

Намагання досягти гармонії, що знівельовувало на ментальному рівні конфлікти між різними станами, виражалось передусім у формулах звертання між володарем та духовними ієрархами. Так, король всіляко підкреслював свою вищу патронатну роль, іменуючи себе «фундатором и наивышшимо боронцею», «подавцею хлебов духовных» чи «зверхним оборонцею костеловъ и церквей Божихъ и размноженья вшелякого порядку въ церквяхъ закону хрестіянського»¹⁰. Натомість духовна влада, що підтримувала подібні ініціативи, могла зберігати загальні ознаки вищості духовної влади над мирською: митрополита великі князі називали «отцем», а єпископів та священників «своїми богомольцями».

А проте, на час правління Сигізмунда II Августа припадає посилення занепаду патронату, все більший перехід його до більш широких мас населення, що збільшувало хаотичність та не контролюваність традиційного права. Цілком справедливим буде припущення, що причини занепаду крились у постійному копіюванні при вирішенні проблем патронату Сигізмундом II Августом політики свого батька – Сигізмунда I Старого. Великий князь не бачив загрозливих тенденцій у розширенні світського патронату, що призвело на кінець його правління до вислизання патронату з підпорядкування Сигізмунда II Августа на менш ніжчі рівні соціальної драбини, що заплутувало систему подавань й створювало середовище для численних зловживань при відсутності чітких письмових норм його використання.

Уподібнення батькові помітне вже на початку правління Сигізмунда II Августа. Він так само вдавався до спроби підкріпити Богом визначену місійну роль праведного господаря, чим завдячується поява уставної грамоти 1544 р., виданої в Бересті й по якій встановлювались гармонійні стосунки між Церквою та світською владою¹¹. Так само як і батько, на початку свого правління він «съ звирхности нашео господарское» скликає

в 1546 р. через «блуды и распущенства» митрополита у справах єднання між духовенством та світськими діячами помісний собор у Вільно¹². Єдиною відмінною рисою собору на відміну від Віленського собору 1508–1509 рр. стало те, що вже сам світський патрон надавав вказівки соборним нарадам як верховний подавець без врахування бажань кліру. Тож слід зазначити, що спроби копіювання батькової політики Сигізмунд II Август брав за приклад лише останні роки правління Сигізмунда I Старого, коли верховний світський патрон почав розповсюджувати свої привілеї на більші області впливу, що лише розхитувало ідею патронату. Монарх продовжив також надавання духовних посад ще за життя священнослужителів, як було у випадку з турово-пінською єпархією в 1558 р., яку він за посередництвом воєвод віленського М. Радзівіла та новгородського І. Горностая передав вікарію Макарію, як заступнику єпископа¹³.

Натомість за Сигізмунда II Августа була залагоджена невдала справа батькового подання владики галицької єпархії. Так, для заспокоєння пастви відбулося затвердження після єпископа Макарія Тучапського за взаємною згодою з архієпископом представника галицької шляхти Марка Балабана у 1549 р.¹⁴, що, за І. Скочилясом, було першим проявом *jus expectativae* в православної церкви¹⁵. Щоб уникати подібних конфліктів, в подальшому монарх вдався до інновацій – практики жалування на кілька кафедр, як було з О. Борзобогатим¹⁶ та віленським священником Вассіаном¹⁷. Патрон надав їм привілеї на посади володимирського чи луцького єпископа за умови заняття тої кафедри, яка «напервей не мела єпископа».

Великий князь, як і його попередники, підтверджував права місцевих патронів на церковні маєтності. Так, 1558 р. він підтвердив спадок князям Слуцьким «с подаванье церкви русское»¹⁸. Верховний патрон постійно жалував занепадаючі монастирі, як Чеконський монастир Воздвиження Чесного Хреста, що в 1554 р. передано Сигізмундом II Августом київському воєводі князю Фрідріху Пронському, «которого ты од нас просил... менечи то бысти пустым манастыром»¹⁹. При цьому інколи місцеві представники князя виконували більше, аніж від них вимагалось, про що свідчить випадок 1555 р. з тим же воєводою Ф. Пронським, який самовільно надав поперед остаточного слова Сигізмунда II Августа «церкву св. Кирила-на-Болоні», мотивуючи своє рішення тим, що особисто «у причине за ним жедаль»²⁰.

За Сигізмунда II Августа зростають також й терміни обмеженого патронату, який надається світським особам. Так, жалуючи дворянину П. Оранському «заслужби его... манастырь светого Спаса в мѣсте володимерьском зыменемъ Яновом издвема землями назваными Подъгайцы и Радожичи» не просто у довічне його користування, але й «до живота» його трьох синів²¹. Не менш активно великий князь надавав держання за певні вистуги, як було у випадку 1566–1567 рр. з отриманням першим луцьким градським суддею М. Джусою довічного ігуменства Дерманського монастиря²². Проте водночас в його правління мали місце більш часті зловживання наданими «духовними хлібами», що яскраво ілюструє поставлення печерським архімандритом Іларіона Песочинського, людини «вельми користолюбної»²³.

Разом із тим наступ на права духовенства розпочався одразу після Віленського собору. У 1548 р. великий князь виступає у ролі останньої інстанції із земельних питань, відсторонивши від цього вищого духовного патрона. Подібним чином король «дозволяє» викупити владиці львівському Макарію у спадкоємців М. Гембицького Перегінський монастир *græsa fidei*²⁴. Не менш показовими є згадки щодо підпорядкування світській владі та рішенням великокнязівської адміністрації у численних наказах населенню окраїнних замків серед різних верств й ченців-«старців». Про подібне свідчить лист Рогачівському замку 1557 р. з приводу їхнього підпорядкування князю І. Соломирецькому, як представнику королівської влади²⁵.

Розширення прав світського патрона вдало показують нововведення великого князя при відновленні привілеєм від 15 серпня 1551 р. в Києво-Печерському монастирі кіновіяльного устрою задля відродження Студійського уставу²⁶. При цьому монарх зазначав, що ініціювали «науку яко ся мають справовати» воєвода князь Ф. Пронський та дворянин П. Оранський, що були місцевими патронами обителі²⁷. Раніше такий устав видавався за згодою та з участю митрополита й кліриків, як було ще на початку XVI ст. із надаванням паном Ходкевичем разом з митрополитом Йосипом Солтаном уставу Супрасльському монастирю. Тепер устав безпосередньо «складався» представниками патрона на місцях та підтверджується великим князем.

Дедалі частіше Сигізмунд II Август використовував *jus regalium* та *jus spoliæ*. Так, в грамоті 1553 р. після смерті перемишльських свя-

щеників їх майно, назване «одумерщина», переходило до держави як гаранта опіки церковних справ²⁸. Інколи маєтки відбирались й на прохання місцевих жителів чи патронів, як сталося в 1568 р. із Пустинно-Микільським монастирем, в якого було відібрано Труханів острів та передано київському міщанству на прохання вїйта С. Соколовського²⁹. Не менш резонансними було відібрання не лише маєтностей, але й ряду прав. Прикладом чого виступає передача 1556 р. міщанам Києва права рубати ліс в угіддях митрополита та архімандрита печерського³⁰. За схожою семою церковні маєтки відбираються й у світських осіб, прикладом чого служить конфіскація Красносельського монастиря через чвари Острозьких з Ласькими у 1566–1574 рр. та пожалування його М. Дорогостайському за певні преференції³¹. Подібне нововведення не співпадало із ситуацією на самому початку правління Сигізмунда II Августа, коли маєтки за звичаєм надавались посадовцю за певну заслугу перед державою чи для відновлення господарства (передача недіючої Спасо-Преображенської церкви Оліферу Даниловичу³²).

Як зазначає Б. Флоря, саме за часів правління Сигізмунда II Августа настоятельства стали видаватися суто представникам білого духовенства (як віленському священику Івану на печерську архимандритію³³) чи світській людині з правом стати вікарієм для відправ богослужінь³⁴. Перестає ефективно діяти принцип передачі сану ще за життя попередника, про що свідчить невиконана по смерті митрополита Сильвестра Белькевича у 1567 р. експектатива, яка була надана єпископу холмському Феодосію Лозовському³⁵. Інколи самі кандидати зовсім не мали жодного плану щодо поліпшення наданих їм прав та маєтностей, як було із королівським поданням до живота в 1569 р. жидичинської архимандритії єпископу луцькому Борзобогатому³⁶.

Водночас Сигізмунд II Август намагався захистити права духовенства від зловживань дрібних світських володарів, що засвідчують закріплення II Литовським статутом ряду артикулів проти наїздів та гвалтів на церковні маєтності³⁷. Проте це не забезпечувало якісного використання патронату, оскільки законодавчі норми, навіть світського права, щораз більше починали набувати номінального характеру. Для певного виправдування та збереження іміджу влади частим виходом із ситуацій, що могла зашкодити авторитету вищого світського патрона, ставало відкладення судових процесів між духовенством та

мирянами, як було з перенесенням у 1554 р. розгляду позову священиків села Пониквиці стосовно нападів на місцеву церкву князів І. та М. Масальських³⁸ чи справи 1555 р. архімандрита Печерського монастиря Йосипа з князем Ю. Гольшанським, що нападав на землі монастиря³⁹. Схожу мету містили й передачі судових справ до інших владних інституцій. Прикладом цьому слугує передача канцлеру ВКЛ М. Радзивіллеу в 1558 р. поданої королю скарги на шляхтича С. Юхновича-Ванкевича щодо припинення його наїздів на церковних підданих у Глуську⁴⁰.

Проте лише ближче до подій Люблінської унії, що в певній мірі вирішувало проблему після смерті останнього Ягеллона, яким виступав Сигізмунд II Август, православне духовенство отримало ряд привілеїв для заспокоєння можливих конфліктів та спротиву. Про це свідчить по-жалування великого князя Волинському й Брацлавському воєводствам та Київській землі, в якому церковне майно звільнялось від податей та ремонтів громадських укріплень⁴¹. Таку ж мету щодо заспокоєння могла мати й наказна грамота старості луцькому та брацлавському князю Б. Корецькому про недоторканість духовного суду та надання допомоги урядникам митрополита лише на прохання останнього «водлуг обычая звьклого»⁴². Верховний світський патрон ставав завдяки таким діям об'єктом запобігливості вищого духовного джерела патронату, про що свідчить прохання (не скарга, а прохання) митрополита Йони III Протасовича «чтобы достоинства духовные людям светским не были даваны, а кому бы светскому уряд духовный дано, а он далее трех месяцев стану духовного на себя приятии не хотел, у таковы абы епископы в своих епископиях, а архиепископ в своей архиепископии оные достоинства и хлебы духовные отбирали и людям духовным подавали»⁴³. Подібний крок був дуже цінним не лише як прояв довіри, але й як засіб зміцнення монаршої влади серед еліт українських земель ВКЛ.

Таким чином, верхній світський патронат за правління Сигізмунда II Августа здійснив подальшу свою еволюцію. Відбулося поступове захоплення світською владою ініціативи щодо подавань церковного майна та посад. Саме поняття патронату з місії забезпечення церкви у різноманітних проханнях набуло неконтрольованості з боку світського патрона. Проблема патронату особливого звучання набула саме при правлінні останнього Ягеллона, який, копіюючи батькові рішення без

належної уваги до змін часу та положення права в межах еліт, звів патронат до явища із суто матеріальною мотивацією й передав його в такому тлумаченні нижчим становим щаблям суспільства ВКЛ. Внаслідок подібних дій відбулося заплутування патронату та поступовий його перехід до неконтрольованого стану, оскільки вищий духовний патрон давно був відсторонений світським, який не мав змоги втримати усі можливі права при відсутності письмових норм та наглядати за їх дотриманням в умовах відсутності спадкоємця.

- ¹ Лат. «Більш поважне притягує менш поважне»
- ² Лат. «змішана річ»
- ³ Історія релігії в Україні. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / Ред. А. Колодний, П. Яроцький. – К.: Т-во «Знання», 1999. – 735 с. Режим доступу: http://pidruchniki.com/19991130/religiyeznavstvo/istoriya_religiyi_v_ukraini.
- ⁴ Знаменский П. Киевская митрополия до присоединения Малороссии к Москве [Электронный ресурс]. История Русской Церкви: Период III. Режим доступа: http://www.odinblago.ru/istoriya_rpc/znamensky/5/5.2/
- ⁵ Суворов Н. Учебник церковного права [Текст]. – М.: Я. Данкин и Я. Хомутов, 1913. – С. 39.
- ⁶ Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии [Текст]. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С. 116.
- ⁷ Никодим Милаш. Правила Поместных Соборов с толкованиями [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Nikodim_Milash/pravila-pomestnyh-soborov-s-tolkovanijami.
- ⁸ Justinian. Novel 6 [Electron resource]. – P.1. Mode of access: http://www.uwo.edu/lib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/1-40/Novel%206_Replacement.pdf
- ⁹ Історія релігії в Україні. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / Ред. А. Колодний, П. Яроцький...
- ¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. [Текст]. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 456.
- ¹¹ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки: Навч. посібник: у 3-х кн. [Текст]. – Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 67.
- ¹² Акты, относящиеся к истории Западной России (Далі – АЗР) [Текст]. – Т. 3. 1544-1587 гг. – СПб: Тип. Э. Праца, 1848. – С. 3; Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 467.
- ¹³ Макарий Булгаков. История Русской Церкви [Электронный ресурс]. – Книга 5. Период разделения Русской Церкви на две митрополии. – Том 8. История западнорусской, или Литовской, митрополии (1458-1596). Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/8.

- 14 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и вольнском генерал-губернаторе (Далі – АЮЗР). – Ч. 1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322-1648 гг.). – Т. VI. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. – С. 31; Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 441.
- 15 Скориляс І. Польське «право патронату» та особливості правового становища Галицької (Львівської) єпархії в XV-XVII століттях [Електронний ресурс]. – С. 4. Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Skochylias_Ihor.
- 16 Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кніга запісаў 30. 1480-1546. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – С. 137.
- 17 Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кніга запісаў 28. 1522-1552. – Мінск: АТЕНÆUM, 2000. – С. 191.
- 18 Литовская метрика = Lietuvos metrica / Parengė D. Baronas. – 37 Книга записей (1552–1561). – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 2011. – С. 192.
- 19 Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – С. 355.
- 20 Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кніга запісаў 43. 1523-1560. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – С. 52.
- 21 Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и вольнском генерал-губернаторе [Текст]. – Т. 1. – К.: Изд-во И. Вальнера, 1848. – Документ № 4. – С. 23.
- 22 Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (На прикладі Луцького замкового уряду, 1561-1567 роки) // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. Коць, 2004. – С. 296.
- 23 Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. – Т. 1. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. – С. 249.
- 24 АЮЗР. – Ч. 1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322-1648 гг.). – Т. VI. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. – С. 27.
- 25 Литовская метрика... – С. 185.
- 26 Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні. – К.: Акта, 2014. – С. 205.
- 27 АЗР. – Т. 3. 1544-1587 гг. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1848. – С. 22.
- 28 АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI... – С. 35.
- 29 Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 102.

- ³⁰ Там само. – С. 68.
- ³¹ Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії... – С. 176.
- ³² Довбищенко М. Рукописна «Хроніка Дерманського монастиря (1511-1673 рр.)» // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць. – Вип. XI – XII. – 2008. – С. 441.
- ³³ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Книга запісаў 30. 1480 – 1546. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – С. 220.
- ³⁴ Флоря Б. Отношения государства и Церкви у восточных и западных славян (эпоха средневековья) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://krotov.info/history/11/3/flog09.htm>
- ³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.. – Т. 5... – С. 416.
- ³⁶ АЗР. – Т. 3. 1544-1587 гг. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1848. – С. 149.
- ³⁷ Раздел 11 / Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года [Электронный ресурс]. – Мінск, 2003. – Артыкул 3. Режим доступа: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_02.htm
- ³⁸ Литовская метрика... – С. 151.
- ³⁹ Голубев С. Материалы для истории Западно-Русской Церкви. Приложение к I-му тому «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники». – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. – С. 19.
- ⁴⁰ Там само. – С. 26.
- ⁴¹ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки: Навч. посібник: у 3-х кн.. – Кн. 1. Середина XV-кінець XVI століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 120.
- ⁴² АЗР. – Т. 3. – С. 148.
- ⁴³ Русина О. Україна під татарами і Литвою [Текст]. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 257.